

Юлія Воловодюк
(м. Вінниця)

**ЕМОТИВНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ
(НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (2003))**

Вступ. Одним із найважливіших аспектів сучасної філології є антропоцентричний підхід, де мова розглядається в тісному зв'язку з людиною, її внутрішнім світом почуттями та емоціями. Фразеологізми на позначення емоційного стану (емотивні фразеологізми) є найяскравішим засобом вербалізації людських переживань.

Питання вербалізації емоцій фразеологічними засобами ґрунтовно досліджували М. Гамзюк, С. Шабат-Савка, В. Шинкарук, У. Кемінь, Ж. Краснобаєва-Чорна, Д. Ігнатенко та ін.

Актуальність дослідження полягає у потребі визначення засобів вербалізації внутрішнього світу особистості засобами фразеології української мови. Метою дослідження є аналіз семантичного наповнення 257 емотивних фразеологізмів, відібраних з «Фразеологічного словника української мови» (2003).

Основний виклад. Основними проблемами сучасної фразеології залишаються відсутність уніфікованого визначення поняття «фразеологізм» та дискусії щодо обсягу фразеологічного фонду мови [3, с. 14]. У лінгвістичному дискурсі термін «фразеологія» традиційно вживається у двох значеннях: як сукупність усіх стійких зворотів мови та як самостійна наукова дисципліна [6, с. 206]. Фундатором наукового опису фразеологічних одиниць (далі – ФО) вважається Ш. Баллі, який першим виокремив їх структурні та семантичні властивості [4, с. 15]. Важливою для нашого дослідження є «широка» концепція фразеології, згідно з якою до складу фразеолонду, окрім ідіом, зараховуються паремії (прислів'я, приказки), афоризми та крилаті вислови [2, с. 138]. Такий підхід дає змогу максимально повно охопити мовні засоби, що відтворюють емоційний досвід народу.

Важливим етапом наукового пошуку є розмежування категорій «емоційність» та «емотивність», які, попри змістову близькість, мають суттєві відмінності у лінгвістичному аспекті. Емоційність розглядається як психологічна характеристика особистості або спонтанний вияв почуттів, тоді як емотивність є її лінгвістичним корелятом – системою мовних засобів, які використовуються свідомо, для впливу на адресата [7, с. 106–107]. Дослідниця І. Лелет зазначає, що емоційним є спонтанне висловлення, тобто те, що не має на меті цілеспрямованого впливу на адресата. Натомість емотивний дискурс є спланованим, орієнтованим на досягнення певного перлокутивного (тобто здійснення певного впливу на почуття чи поведінку адресата) ефекту та реалізованим через свідомий вибір лексичних і стилістичних засобів [10, с. 178–179]. Окрему роль відіграє експресивність (є ширшою категорією щодо емотивності), яка посилює силу впливу висловлювання завдяки образності та інтенсивності [7, с. 108].

Психологічним підґрунтям формування емотивної фразеології є природа самих емоцій як реакцій психіки на зовнішні подразники [5, с. 18]. У лінгвістиці особливого значення набувають функції емоцій: оцінна (визначення значущості подій), сигнальна (передбачення розвитку подій) та комунікативна (передача інформації про внутрішній стан) [9, с. 14].

Для систематизації фактичного матеріалу ми спираємося на категоріальний підхід К. Ізарда [5, с. 56] та відповідно виокремлюємо вісім базових емоцій: радість, гнів, страх, сум (розпач), хвилювання, сором, здивування та огиду. Саме ці категорії мають найбільш виразну вербалізацію у «Фразеологічному словнику української мови» (2003) та демонструють складну взаємодію фізіологічного, духовного та мовного рівнів людського буття.

За рівнем емотивності фразеологізми виокремлено в три основні групи: позитивні, негативні та нейтральні.

До позитивних емоцій належить радість, яка виникає як відповідь на задоволення актуальних потреб особистості. Основна функція цієї базової емоції полягає у підтримці людини під час позитивної події, відношення та участь у ній [8, с. 224]. Семантичний обсяг радості в українській мові охоплює такі стани, як задоволення, втіха та приємність [1, с. 512]. Однією з найбільш репрезентативних метафоричних моделей вербалізації цього стану є «сильна радість / захоплення – повітря / небо / верх», де інтенсивна позитивна емоція ототожнюється з рухом угору та перебуванням у сакральному просторі. Це знаходить втілення у фразеологізмах: «(бути) на сьомому небі» [11, с. 428] та «піднестися духом» [11, с. 512]. До того ж радість часто вербалізується через концепт крил («(як) на крилах» [11, с. 313]) та соматичні одиниці, передусім серце і душу: «аж душа радіє (співає)» [11, с. 225], «заграло серце» [11, с. 639], «просвітліло на душі» [11, с. 579] тощо. Фізичні прояви радості часто описуються через реакції очей («очі засвітилися (заіскрили)» [11, с. 476]) або енергійні рухи («вибрикувати гонки» [11, с. 63]) та співи («все співає» [11, с. 130]). Специфічним є відображення сміху через образи «руйнування» організму від переповнення емоціями: «вмирати (помирати) / вмерти (померти) зо сміху» [11, с. 119], «рвати кишки (від сміху)» [11, с. 45].

Гнів є негативною емоцією, що виникає внаслідок зіткнення з поведінкою, яка суперечить етичним чи особистим нормам і викликає почуття обурення. Семантичний обсяг цієї категорії охоплює роздратування, злобу та ненависть. Характерною метафоричною моделлю для вербалізації цієї емоції є «гнів – жар / вогонь / пара», що ґрунтується на фізіологічній реакції підвищення температури тіла: «аж вогню давати» [11, с. 176], «вогнем (полум'ям, пеклом) дихати» [11, с. 200] тощо. Також поширеною є модель «лють – кров»: «кров кипить (вирує) у жилах» [11, с. 315], «кров ударила в лице (обличчя)» [11, с. 315]. Оскільки українській лінгвокультурі притаманний кордоцентризм, серце постає головним осередком гніву: «давати / дати волю серцю» [11, с. 176], «скипіло (обкипіло) серце» [11, с. 228]. Сильний ступінь гніву описується як вихід суб'єкта за межі інтелектуально-вольового контролю: «сказ нападає (находить) / напав (найшов)» [11, с. 652], «(наче) віжка (вожжина) під хвіст попала (потрапила)» [11, с. 108]. Крайні форми обурення часто передаються через фразеологізми-лайки: «дідько б тебе (його, і т. ін.) взяв (збрав)» [11, с. 202], «щоб (бодай) ні дна ні покришки» [11, с. 208].

До фундаментальних негативних емоцій належить сум, який зазвичай виникає на фоні багатьох причин, пов'язаних із життєвими втратами або несприятливими обставинами [9, с. 37]. Спектр цієї негативної емоції в українській мові є надзвичайно розгалуженим і охоплює тугу, журбу, відчай та розпач. Найбільш репрезентативно вербалізація горя втілюється у моделі «фізичного болю внутрішніх органів або їх руйнування»: *«гірко на серці»* [11, с. 148], *«тяжко на душі»* [11, с. 730]. Емоція розпачу часто вербалізується через модель «самодеструктивної поведінки», що символізує нестерпність буття: *«битися об поли (руками)»* [11, с. 30], або *«ламати (заламати) руки»* [11, с. 325]. Смуток асоціюється з апатією: *«вішати голову»* [11, с. 114], *«вішати носа»* [11, с. 114]. Важливим засобом вербалізації відчаю є зооморфні метафори, зокрема образ вовка: *«хоч вовком вий»* [11, с. 71]. Окрему групу становлять фразеологізми з соматичним компонентом «сльози»: *«за слізьми (сльозми) світа (світу) (білого) не бачити»* [11, с. 24], *«вилити (вилити) сльози»* [11, с. 75].

Страх – це негативна емоція, яка виникає як реакція на уявну або реальну загрозу. У фразеологічній системі ця емоція найчастіше описується через мимовільні реакції організму: зміну температури, тремтіння або заціпеніння. Це втілюється у виразах: *«зубами цокотіти»* [11, с. 758], *«(аж) шкура (шкіра) терпне»* [11, с. 777], *«лихоманка стрепенула»* [11, с. 339] тощо. Емоція страху в українській лінгвокультурі також осмислюється через метафоричну модель «страх – це холод»: *«(аж) снігом сипле за шкуру»* [30, с. 648], *«у п'ятах похололо (похолнуло)»* [11, с. 552] тощо. Традиційно страх локалізується у серці та душі: *«аж захолола душа»* [11, с. 639], *«мліти душею (серцем)»* [11, с. 399].

Хвилювання розглядається як нейтральна емоція, що характеризується очікуванням несприятливого розвитку подій або напругою. Вона має амбівалентну природу: може як активізувати пізнавальні процеси, так і гальмувати дії людини. Основним засобом вербалізації душевного неспокою в українській мові виступають серце та кров: *«перетліти серцем (душею)»* [11, с. 491], *«кров ударила в голову»* [11, с. 315], *«перевернути (всю) душу (серце)»* [11, с. 491] тощо. Виокремлюються одиниці, що описують стан дезорієнтації та хаотичності рухів: *«місяця собі не знаходити»* [11, с. 307], *«врости в землю»* [11, с. 130], *«не бачити світу (світа) (білого)»* [11, с. 25] тощо.

Сором є негативною емоцією, що виникає через розбіжність між соціальними нормами та реальною поведінкою людини. Найпоширенішою моделлю вербалізації цього стану є опис почервоніння обличчя: *«наливатися (налитися) жаром (фарбою)»* [11, с. 422], *«кидає / кинуло в краску»* [11, с. 291], *«зайтися (залитися) рум'янцем»* [11, с. 243]. На психологічному рівні сором зумовлює інтенсивне бажання «сховатися» або уникнути поглядів оточення: *«ховати (сховати) очі (погляд)»* [11, с. 747], *«мало крізь землю не провалився»* [11, с. 571], *«не знати, куди дівати (діти) очі (від сорому)»* [11, с. 269] тощо.

Здивування виникає внаслідок раптової зміни ситуації або появи несподіваного стимулу, що викликає різке нервове збудження. В українській фразеології здивування часто вербалізується через соматичні одиниці, що фіксують реакції очей, рота та брів: *«зробити великі очі»* [11, с. 601], *«аж рота роззявити»* [11, с. 609], *«брови полізли на лоба»* [11, с. 46]. Репрезентативними є вигуківі фра-

зеологізми: «чудеса (диво, чудо і т. ін.) в решеті» [11, с. 772], «яким чудом» [11, с. 772], «от (оце) так штука (штуковина)» [11, с. 780]. Стан повної спантеличеності передається через уподібнення поведінки людини до тварин: «як баран на нові ворота» [11, с. 23].

Огида є негативною емоцією, яка пов'язана з бажанням позбутися об'єкта, що суперечить моральним чи естетичним принципам особистості. Вербалізація цього концепту часто здійснюється через опис фізіологічних реакцій відторгнення, зокрема відчуття нудоти чи дискомфорту у шлунку та горлі: «вивертати / вивернути нутрощі (нутро, кишки)» [11, с. 64], «до нудоти» [1, с. 442]. Осередком локалізації огиди в мовній картині світу українців виступає душа: «(аж) з душі верне» [11, с. 56].

Висновки. Проведене дослідження дозволило комплексно проаналізувати семантичні особливості емотивних фразеологізмів у сучасній українській мові. У процесі наукової розвідки було розмежовано теоретичні поняття «емоційність» та «емотивність»: перша категорія є психологічною характеристикою людини або спонтанним виявом почуттів; друга – виступає її лінгвістичним корелятом, тобто свідомо застосованими мовними засобами задля репрезентації емоційної сфери в комунікації. На відміну від емоційного, емотивний дискурс характеризується спланованістю та спрямованістю на досягнення конкретного впливу мовця на адресата.

Вибрані 257 ФО ми класифікували за вісьмома базовими емоційними станами: радість, гнів, страх, сором, хвилювання, сум, здивування та огида. Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що негативні емоції, зокрема гнів, сум та страх, мають значно ширшу та деталізованішу вербалізацію в мові, ніж позитивні стани. Соматизми «серце» і «душа» задіяні у вербалізації майже всього спектру емоцій (радість, гнів, сум, страх, огида).

Отже, емотивні фразеологізми демонструють унікальну здатність української фразеології надавати емоційно-експресивного забарвлення мовленню людини, робити його колоритним, наділяти кожен емоцію особливою художньою виразністю.

Література

1. Бурячок А. А. Словник синонімів української мови: в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. Київ: Наукова думка, 2000. Т. 2. 960 с.
2. Глуховська М. Підходи до тлумачення поняття фразеологічної одиниці та обмеження складу фразеології англійської мови. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2022. Т. 33(72), № 5, Ч. 1. С. 134–138.
3. Денисова А. С. Проблема дослідження класифікацій фразеологічних одиниць у лінгвістиці. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2015. № 6. С. 13–20.
4. Зимомря М., Баран Я. Теоретичні основи фразеології. Ужгород, 1999. 176 с.
5. Ізард К. Психологія емоцій / пер. з англ. Київ, 2000. 464 с.
6. Кочерган М. Загальне мовознавство: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Київ: Видавничий центр «Академія», 2006. 368 с.

7. Лелет І. О. Емоційність vs емотивність: взаємозв'язок та розмежування понять. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2021. Т. 1, № 49. С. 106–110. URL: <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2021.49-1.26> (дата звернення: 15.01.2026).

8. Орехова Л., Чаєнкова О. Фразеологічні одиниці на позначення емоції радості (на матеріалі української, турецької та англійської мов). *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Вип. 23, т. 1. С. 222–227.

9. Психологія емоцій та почуттів: підручник / О. М. Цільмак, Ю. І. Шмаленко Н. Е. Мілорадова, С. О. Гарькавець та ін.; за заг. ред. О. М. Цільмак. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. 420 с.

10. Розмежування понять «Емоційність», «Емотивність», «Експресивність» та «Оцінність» у сучасному мовознавстві. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2017. Вип. 15. С. 175–183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sdzif_2017_15_32 (дата звернення: 15.01.2026).

11. Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. / уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка, 2003.

Ірина Домрачева
(м. Вінниця)

КООПЕРАТИВНІ ТА КОНФЛІКТНІ СТРАТЕГІЇ У КОМУНІКАЦІЇ

Мовленнєва комунікація – це насамперед процес спілкування, який має свої внутрішні закони і ґрунтується на певній системі усталених культурних норм [1, с. 1]. Вагомим підґрунтям успішної комунікації вважаємо таке спілкування, що скероване на створення успішної розмови і для адресанта, і для адресата – обох сторін мовленнєвого процесу.

Під час спілкування учасникам необхідно дотримуватися (за умови інтенції результативної, позитивної комунікації) комунікативного кодексу, що містить систему принципів, правил і конвенцій спілкування, які регулюють мовленнєву поведінку учасників комунікації й ґрунтуються на певних категоріях і критеріях. В основі комунікативного кодексу – комунікативна мета і комунікативний намір. Наприклад, комунікативна мета мовця – переконати співбесідника у власній правоті. Система його комунікативних намірів охоплює аргументацію власної правоти й аналіз помилок співбесідника. Комунікативному акту нічого не загрожує, поки мовець залишається в межах першого комунікативного наміру. Під час переходу до другого комунікативного наміру (аналізу помилок співрозмовника) можуть виникнути збої в комунікації, оскільки це стосується особистісної сфери адресата (хто слухає). Може статися конфлікт. Тоді говоримо про конфліктні мовні стратегії, які можуть бути застосовані мовцем / мовцями, однак такі комунікації порушують усі норми взаємодії осіб на різних рівнях. Необхідно узгодити ці два наміри [1, с. 59–60]. Зауважимо, услід за науковцями, що складниками кодексу спілкування є також принципи спілкування – найзагальніші вимоги до процесу